

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚИШЛОҚ ВА СУВ ХЎЖАЛИГИ
ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ АГРАР УНИВЕРСИТЕТИ

« Фермер хўжалигини бошқариш » факультети

“Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти”

кафедраси

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

Мавзу: “Ходимларни рағбатлантиришнинг асосий шакли
мукофатлаш
тизимининг самарадорлигини аниқлаш услубиёти.”

Бажарди:

4-босқич 34 гуруҳ талабаси
Ўташов А.

Илмий раҳбар, катта ўқитувчи

Муратова М.Ғ.

Такризчи:

Битирув малакавий иши кафедрада
муҳокама қилинди ва ҳимояга тавсия
этилди.

Кафедра мудири, профессор

“Фермер хўжалигини бошқариш”
факультети декани, доцент

_____ Фармонов Т.Х.

_____ Абдувасиқов А.А.

«__» _____ 2010 йил

«__» _____ 2010 йил

ТОШКЕНТ – 2010

Мундарижа

Кириш.

I-боб. Қишлоқ хўжалигида меҳнатга ҳақ тўлаш тизимлари ва шаклларининг моҳияти ҳамда уларни тавсифлаш.

1.1. Иш ҳақи тизимлари ва уларнинг тавсифи.

1.2. Меҳнатга ҳақ тўлаш: асосий ва қўшимча иш ҳақи.

II-боб. Қишлоқ хўжалигида ходимларни рағбатлаштириш тизимлари.

2.1. Рағбатлантришнинг асосий турлари.

2.2. Меҳнатнинг натижалари бўйича мукофотлаш.

2.3. Мукофотлаш тизимларининг самарадорлигини аниқлаш услубиёти.

III-боб. Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдолигини ошириш омиллари ва моҳияти.

3.1. Корхонада меҳнатга ҳақ тўлаш омилларининг таҳлили.

3.2. Меҳнатга рағбатлантирувчи омилларнинг моддий ва маънавий тузилиши.

Хулоса ва таклифлар.

Фойдаланилган адабиётлар.

КИРИШ

Инсон ўз табиатига кўра ижтимоий мавжудотдир. У жамиятда яшайди, ўзига ва яқин кишиларига турмуш кечирish учун қулай шарт-шароитлар яратади. Шу тариқа иқтисодиёт олами вужудга келади, инсоният тараққиётининг тарихи – бу иқтисодий ва социал муносабатлар, шу жумладан ижтимоий меҳнат тақсимоти соҳасидаги муносабатларнинг ривожланиш тарихидир. Ана шунинг учун ҳам Қуръони Каримда Пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассаллам эзгулик, хайрли ишлар ва олижаноблик кучини ўз шахсий ҳаёти орқали кўрсатиб беришга интиланлиги ва яхшилик уруғини сочишга чақирганлиги ҳамма учун ибратлидир. У жамиятда меҳнатнинг тутган ўрнини юксак баҳолаш, “Меҳнат қилишдан уялманг. Меҳнат қилиш – ибодат қилиш билан баробар”, - деб уқтирганлигини таъкидлаган ҳолда, бугунги кунда ҳам меҳнат ва у билан боғлиқ жараённи ўрганишга бўлган интилиш янада ривож топиб, у иқтисодиётда муҳим ўрин туғишини яна бир бор таъкидламоқ даркор.

Айнан меҳнат тўғрисида халқ мақол ва ҳикматлари вужудга келганлиги бежиз эмас, улардан маданият, социал муносабатлар, анъаналар ва тажрибалар акс эттирилади. Кўпгина мумтоз санъат асарларида ҳам меҳнат муносабатлари ўз ифодасини топганлиги бежиз эмас.

Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси фан сифатида меҳнат муносабатлари соҳасидаги қонуниятларни, шу жумладан меҳнат моҳияти намоён бўлишининг ўзига хос шакллари, чунончи иш билан бандлик, меҳнатни ташкил этиш, унга ҳақ тўлаш, унинг

самарадорлиги, меҳнат социологияси билан боғлиқ бир қатор муаммоларни ўрганади. Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси иқтисодий ва социал фан сифатида жамиятдаги ўзаро мувофиқлик ва мослашув жараёнларини тушунтириб беради. Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси асосларини билиш мутахассисга рўй бераётган воқеа-ҳодисаларни ўрганишга абстракциялашган ҳолда ва асосли равишда ёндашиш, уларнинг ҳаракатлантирувчи кучларини тушунтириш ва аҳамиятини баҳолаш имконини беради.

Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси фанини ўрганишда, меҳнат жараёнида амалга ошадиган турли – техникавий, ташкилий, социал ёки бошқа характердаги омиллар таъсири остида қарор топадиган ижтимоий-иқтисодий муносабатларга катта эътибор берилади. Бундай ёндашув тасодифий нарсаларни чиқариб ташлаб, асосий эътиборни объектив ва типик нарсаларга қаратиш, фанни янада чуқур ўрганиш учун меҳнат муносабатлари соҳасидаги тўғри дунёқарашни иқтисодий ва социал жиҳатдан ифодалаш имконини беради.

“Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси” курсининг мазмунига меҳнат ва меҳнат муносабатлари соҳасидаги ҳам назарий, ҳам амалий масалалар киритилган бўлиб, улар ўзининг қандай натижалар беришига иқтисодий ва социал жиҳатдан баҳо бериш нуқтаи назаридан қараб чиқилади. Ҳар қандай назария тушунтирувчи ва башорат қилувчи кучга эга бўлади. Бироқ амалиёт назарий контекстсиз мустақил аҳамиятга эга бўлмайди. Шунинг учун ҳам курс масалаларини ўрганиш талабаларга аниқ фаолият

шароитида шахсий билимларидан янада чуқурроқ фойдаланиш имконини беради

I-боб. Қишлоқ хўжалигида меҳнатга ҳақ тўлаш тизимлари ва шаклларининг моҳияти ҳамда уларни тавсифлаш.

1.1. Иш ҳақи тизимлари ва уларнинг тавсифи.

Иқтисодий ҳисоб китобларда номинал, тақсимланувчи ва реал иш ҳақини ажратиш талаб қилинади.

Номинал иш ҳақи (ИХН) – ишчига бажарган иши учун ҳисобланган ҳақ.

Тақсимланувчи иш ҳақи (ИХТ) – бу номинал иш ҳақидан даромад солиғи ва бошқа мажбурий тўловларни (Н) айириш натижасида қолган иш ҳақидир.

Реал иш ҳақи (ИХР)-бу ишчининг қўлида ишчи эгаллаган иш ҳақи миқдориға тўғри келадиган товар ва хизматлар миқдори.

Реал иш ҳақи миқдори қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$\text{ИХР} = (\text{ИХН} - \text{Н}) \times i\text{ТҚ} \quad (1)$$

бу ерда

$i\text{ТҚ}$ – пулнинг тўлов қиймати индекси

Тақсимланган иш ҳақи ва реал иш ҳақи ўртасидаги боғлиқлик қуйидаги формула орқали аниқланади.

ланувчи иш ҳақи индекси;

i_o – баҳо индекси.

Ишчиларнинг индивидуал иш ҳақи ҳисоб китобини олиб боришда қуйидаги шароитларни эътиборга олиш лозим. Бирор бир разряддаги ишчининг тариф ставкаси (оклади) (ТС(О)) қуйидаги формула орқали аниқланади:

бу ерда

ТСп(Оп) – п разрядли ишчининг тариф ставкаси (оклади);

ТС1(О1) – 1 разрядли ишчининг тариф ставкаси (оклади);

Ткп – тариф сеткадаги п-разряднинг тариф коэффициенти

Вақтбай ишлайдиган ишчининг иш ҳақи қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

ТСп – ишчига бир бирлик вақт (соат, кун) ишлагани учун тўланадиган тариф ставкаси;

Тф – ҳисобот даврида ишчининг ҳақиқатда ишлаган вақти (соат, кун).

Ишбай ҳақ тўлаш қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

R – бир бирлик маҳсулотга тўланадиган ҳақ;

q – ишлаб чиқарилган маҳсулот.

Бажарилган иш қуйидаги формула орқали аниқланади

ТСб.иш – бажарилган ишга тўғри келадиган тариф ставаси

Ум – унумдорлик меъёри

Вм – бир-бирлик ишни бажаришга сарфланган вақт меъёри

Ишлаб чиқаришни аралаш тарзда ташкил этиш – уни бир жойга тўплашнинг ниҳоятда илғор шаклидир. У хом ашёдан ҳар томонлама фойдаланишга йўл очиш билан бирга ишлаб

чиқаришнинг бир-бири билан ўзаро боғланган босқичлари ва турлари ўртасидаги хўжалик алоқаларини ихчамлаштириш ҳамда мустаҳкамлашга олиб келади. Бу борада пахта толасидан тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнининг бир жойга жойлашуви яхши мисол бўла олади. Бундан ташқари мамлакатимизда мавжуд илмий-ишлаб чиқариш бирлашмалари ҳам бунга мисол бўлиб, улар ҳам муҳим роль ўйнайди. Одатда мазкур бирлашмаларнинг энг йириклари ишлаб чиқариш бўғинларидан ташқари лойиҳалаш - конструкторлик ташкилотларини, технологик, илмий тадқиқот муассасаларини, лабораториялар, ишлаб чиқаришни зарур илмий-конструкторлик ва технологик жиҳатдан тайёрлайдиган тажриба тариқасидаги ишлаб чиқаришларни ҳам ўз ичига олади. Бу эса фанни ишлаб чиқаришга яқинлаштиради, хўжалик бирликларида фан ва техника ютуқларидан тезлик билан фойдаланиш учун шарт-шароитлар яратиш беради, ходимларнинг малака жиҳатидан камолга етиши зарурлигини белгилаб беради.

Инсон ўзига қадар яратилган моддий ва маданий бойликларни ўзлаштирар экан, ўзининг истеъмолчилик одатларини ҳам такомиллаштиради. У меҳнат маҳсулотлари яратиш ва истеъмол қилиш жараёнида ўз қобилиятларини намоён қилади, ўзи ҳам такомиллашади, жамият ҳам ривожланади.

Ҳозирги шароитда меҳнат жараёни қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

1) меҳнат жараёнининг интеллектуал потенциали ортади, бу эса ақлий меҳнат ролининг кучайишида, ходимнинг ўз фаолияти натижаларига онгли ва масъулият билан муносабатда бўлишининг

ортишида намоён бўлади;

2) меҳнат харажатлари моддий қисмининг улуши ортади. Меҳнат воситалари (машиналар, асбоб-ускуналар, механизмлар ва шу кабилар) билан боғлиқ буюмлашган меҳнат улушининг кўпайиши фан-техника тараққиётининг эришган ютуқлари билан боғлиқ бўлиб, инсон чекланган жисмоний имкониятлари шароитида меҳнат унумдорлиги ва самарадорлигининг ортишида ҳал этувчи омил бўлиб хизмат қилади;

3) меҳнат жараёни ижтимоий жиҳатининг аҳамияти ортади. Ҳозирги вақтда меҳнат унумдорлигининг ўсиш омиллари фақат ходим малакасига ёки унинг меҳнати механизациялаш даражасини ошириш билангина эмас, балки инсон саломатлигининг аҳволи, унинг кайфияти, оиладаги, жамоадаги ва умуман жамиятдаги муносабатлар билан ҳам боғлиқдир. Меҳнат муносабатларининг бу ижтимоий томони меҳнатнинг моддий рағбатлантирувчи омилларини тўлдиради ва инсон ҳаётида муҳим роль ўйнайди.

Меҳнат инсон ва табиатнинг ўзаро таъсир кўрсатиш жараёни сифатида намоён бўлиши билан бирга, айти вақтда меҳнат иштирокчилари ўртасида муайян муносабатлар пайдо бўлишини ҳам тақозо этади.

Ўзбекистон Республикасида меҳнатга оид муносабатлар меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатлари, жамоа келишувлари, шунингдек жамоа шартномалари ва бошқа локал норматив ҳужжатлар билан тартибга солинади. Меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодекси,

Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида”ги қонуни ва бу қонунга Меҳнат вазирлиги томонидан тайёрланган шарҳлар ҳамда меҳнат ва уни ташкил этиш бўйича Ўзбекистон Республикаси ва Олий мажлиси қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, Республика ҳукуматининг қарорлари, давлат ҳокимиятининг бошқа вакиллик ва ижроия органлари ўз ваколатлари доирасида қабул қиладиган қарорлари киради.

Мулкчиликнинг барча шаклида ишлайдиган корхоналар, муассасалар, ташкилотларда, меҳнат шартномаси (контракт) ходим билан иш берувчи ўртасида муайян мутахассислик, малака, лавозим бўйича ишни ички меҳнат тартибига бўйсунган ҳолда тарафлар келишуви, шунингдек меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар билан белгиланган шартлар асосида ҳақ эвазига бажариш ҳақидаги келишувга биноан амалга оширилади. Белгиланган келишув шартлари иш берувчи учун ҳам, ходим учун ҳам мажбурийдир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 37-моддасига биноан ҳар бир шахснинг меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ва қонунда кўрсатилган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқлари белгиланган. Барча меҳнат қонунлари Халқаро Меҳнат Ташкилоти Конвенцияси қоидалари асосида тўғриланган ва улар давлат томонидан тасдиқланган.

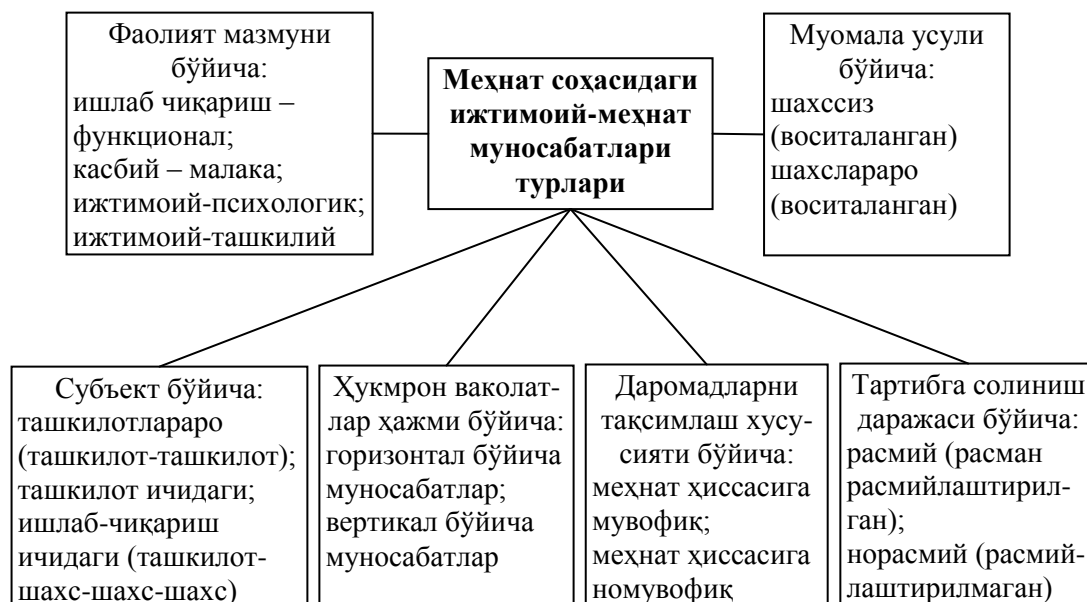
Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси – бу раҳбар ва ёлланма ходимларнинг меҳнат жараёнида юзага келадиган иқтисодий ва ижтимоий муносабатларини ифода этадиган фандир.

Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси фан сифатида меҳнат муносабатлари соҳасидаги қонуниятларни, шу жумладан моҳияти намоён бўлишининг ўзига хос шакллари, чунончи иш билан бандлик, меҳнатни ташкил этиш, унга ҳақ тўлаш, унинг самарадорлиги каби шаклларини ўрганади. Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси иқтисодий фан сифатида жамиятдаги ўзаро мувофиқлик ва мослашув жараёнларини тушунтириб беради. Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси асосларини билиш мутахассисга рўй бераётган воқеа-ҳодисаларни ўрганишга абстракциялашган ҳолда ва асосли равишда ёндашиш, уларнинг ҳаракатлантирувчи кучларини тушунтириш ва аҳамиятини баҳолаш имконини беради.

Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси фанининг предмети – бу меҳнат жараёнида турли омиллар – техникавий, ташкилий, кадрлар ёки бошқа характердаги омиллар таъсири остида қарор топадиган ижтимоий-иқтисодий муносабатлардир. Бу фан меҳнат жараёнини, яъни ривожланишдаги, ҳаракатдаги фаолиятни ўрганади. Бундай ёндашув тасодифий нарсаларни чиқариб ташлаб, асосий эътиборни объектив ва типик нарсаларга қаратиш, фанни янада чуқур ўрганиш учун меҳнат муносабатлари соҳасидаги тўғри дунёқарашни ифодалаш имконини беради.

Меҳнат иқтисодиёти ва социологиясининг мақсади – бу ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўрганиш, таҳлил қилиш, тартибга солиш, бошқариш, режалаштириш ва истиқболлаштиришни ва уларни тартибга солиш ҳамда бошқариш,

башорат қилиш ва такомиллаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқаришдан иборат.

1.2. Меҳнатга ҳақ тўлаш: асосий ва қўшимча иш ҳақида.

Аҳоли даромадлари – бу аҳоли томонидан маълум давр ичида олинган ёки ишлаб чиқарилган пул ва натурал шаклидаги маблағлар йиғиндисидир. Аҳолининг талаб-эҳтаёжлари даражаси ва таркиби даромад миқдорига бевосита боғлиқ бўлади.

Даромад даражасини таҳлил этиш, аниқлаш ва тахмин қилиш учун даромаднинг ҳар хил турлари ва кўрсаткичларидан

фойдаланилади. Қуйида даромаднинг энг кўп тарқалган турларини кўриб чиқамиз.

Даромадлар пул ва натура шаклида бўлиши мумкин.

Аҳолининг пул даромадларини иш ҳақи кўринишидаги барча тушумлар, пенсиялар стипендиялар, турли нафақалар; мулкдан олинган фоиз, акциялар, қимматбаҳо қоғозлар, кўчмас мулк, дивидендлар, рента кўринишидаги даромадлар; чорва ҳайвонлари, томорқа хўжалига маҳсулотлари, турли буюмлар ва бошқа товарларни сотишдан тушадиган тушумлар, турли хизматлар кўрсатишдан олинган ҳақлар ва ҳоказолар ташкил топади.

Аҳолининг натура шаклидаги даромадлари – деҳқончилик, чорвачилик, паррандачилик, боғ-қўрғон, шахсий томорқадан олинган маҳсулотлар, табиат инъомларидан шахсий, оилавий эҳтиёжлар учун тайёрланадиган маҳсулотлардан таркиб топади.

Пул ва натура шаклидаги даромадларнинг нисбати тез-тез ўзгариб туради, аммо пул шакли кўпроқ тарқалган. Одатда, аҳолининг ночор қатламларида натура шаклидаги даромадлар ҳиссаси юқори бўлади. Иқтисодий вазият оғирлашган даврда натура шаклидаги даромадлар салмоғи ошиб кетади, жамoa хўжаликларида натура шаклидаги даромадлар ҳиссаси саноат ишчилари натура шаклидаги даромадлари ҳиссасига нисбатан доимо юқори бўлади, буни бюджет тадқиқотлари ҳам тасдиқлайди.

Даромадларнинг бир қисми моддий фаровонликни таъминлашга, бошқа қисми хизматлардан фойдаланиш учун сарфланади. Эҳтиёжлар таркибига пул даромадларининг

ошишигина эмас, балки аҳоли таркибининг ўзгариши, аҳоли илмий-маданий савиясининг ўсиши ҳам таъсир этади.

Даромадлар **номинал**, *уз ихтиёридаги* ва реал даромадларга ажратилади. Номинал даромадлар солиқлар ва нархларни ҳисобга олмаган ҳолдаги пул даромадлари миқдорини билдиради. Ўз ихтиёридаги даромадлар – бу солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар тўлангандан кейин қолган номинал даромаддир, демак, бу даромад аҳолининг жамғариш ва эҳтиёжларни қондириш учун фойдаланадиган маблағларини ўз ичига олади.

Реал даромадлар аҳоли турмуши ҳақида гап кетганда, даромадга урғу беришади, негаки, фаровонликни билдирувчи умумлашган кўрсаткич даромад ҳисобланади. Бунда даромаднинг умумий миқдори эмас, балки жон бошига тўғри келган даромад кўрсаткичи муҳим саналиб, унга барча манбалардан келган даромад, жумладан натура наклидаги даромад ҳам киритилиши керак.

Албатта, аҳоли турмушини реал даромад ифода этади, чунки бу инфляция таъсиридан холи даромаддир. Пул шаклидаги даромад – бу номинал даромад. **Реал даромад – бу қўлга теккан пулнинг харид қобилияти, яъни унга бозор нима беришидир.** Аҳоли даромадидан солиқ, бадал пули каби ажратмалар тўлангандан сўнг қолган пул қўлга теккан даромад ҳисобланади, унга нима бериши бозор нархларига боғлиқ бўлди. Аҳоли номинал даромадининг ўсишига шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас, чунки инфляция шароитида қўлга теккан пул ҳажми муттасил ортиб бормоқда.

Реал даромад деганда инфляция инобатга олинши шарт, албатта. Унинг ҳисоб-китобига шундай ёндошган тақдирда, реал даромад жон бошига 1991-1995 йиллар мобайнида 40 фоизга пасайганини айтиш мумкин.

Ижтимоий трансфертлар – фуқароларга – уларнинг иш натижаси, тадбиркорлик фаолияти ёки шахсий мулк (пенсия, нафақа, стипендия ва ҳоказолар)дан олинadиган даромадларига боғлиқ бўлмаган ҳолда давлат бюджетидан ёки махсус фондлардан – тўланадиган тўловлардир.

Меҳнатга бўлган қизиқишни янада оширишда (мотивациясида) иш ҳақи ва ижтимоий трансфертларнинг бири-бирига бўлган нисбати муҳимдир. Даромад таркибида иш ҳақининг улуши устун бўлса, фаол меҳнат қилиш, тадбиркорлик, ташаббускорлик ривожланади, аксинча ижтимоий трансфертлар ҳиссаси ошиб кетса, кўпинча боқимандалик кайфияти кучаяди.

Шахсий (оилавий) даромадлар миқдори йиғиндиси пул даромадлари ва натурал шаклидаги даромадлардан ташкил топади. Натурал шаклидаги даромадлар шахсий томорқа ва уй хўжалигидан олинadиган ҳамда аҳолининг таълим, тиббий хизмат ва ҳоказони таъминловчи пулсиз даромад турларидан вужудга келади.

Шахсий томорқа хўжалиги шахсий ва оилавий даромадларни шаклланишида муҳим роль ўйнайди. Шахсий томорқа хўжалиги мамлакатимиз қишлоқ жойларида муҳим даромад манбаи ҳисобланади ва шу билан озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ўз ҳиссасини қўшади, деҳқон бозорини маҳсулот билан таъминлайди. Томорқа майда товар хўжалиги сифатида табиатан

бозор иқтисодиёти талабларига мос тушди, у бозор ислоҳотларини ўзига сингдира олди. Зотан, қишлоқдаги ислоҳот аҳолига томорқа учун қўшимча ер беришдан бошланди. Жами 500 минг гектар ерда янги томорқа хўжалиги вужудга келди. Мамлакат раҳбарияти бу соҳани ҳар тарафлама қўллаб-қувватлади, бу хўжалик солиқ юкидан озод қилинди, унинг соҳиблари нимаики зарур бўлса, эркин бозордан сотиб олиш имконига эгадирлар. Мазкур хўжаликка тўла-тўқис эркинлик берилиши ундан топилган даромадни кўпайтиради. **Агар 1991 йил аҳолининг ўз хўжалигидан олинган маҳсулотини сотишдан тушган пул унинг ялпи даромадида 9,7 фоизни ташкил этса, 2005 йил якунига кура 22,8 фоизни ташкил этди. Демак, томорқанинг даромаддаги хиссаси 2,5 марта ошди.** Томорқа деҳқон бозоридаги маъмурчиликни таъминлаб турибди. Бозорни тўлдириб туриш томорқа соҳибларига даромад келтирди, албатга. Бу даромад турли оилаларда ҳар хил бўлиши турган гап, чунки улар томорқа билан ҳар хил даражада шуғулланишади. 2005 йилда ўтказилган сўров натижаларига кўра томорқадан келган пул даромади ишчи ва хизматчилар оиласи даромадининг 4,5 фоизини ташкил этса, бу кўрсаткич тадбиркорлик билан шуғулланувчилар (фермерлар)да 58,1 фоиз, нафақадорларда 11,0 фоизни ташкил этди. Умуман олганда аҳолининг ҳамма қатламлари учун томорқанинг аҳамияти сезиларли бўлиб қолди.

Томорқа келтирган фойдани фақат маҳсулот сотишдан келган тушумда, яъни пул билан баҳолаш хато бўлур эди. Зотан, аҳолининг каттагина қисми томорқада етиштирган маҳсулотини сотмай ўзи истеъмол қилади. Натурал истеъмол туфайли аҳоли

бозордан маҳсулот харид этиш ташвишидан кутулади, бу ишнинг харажатларидан ҳам озод бўлади. Бу маҳсулот маъмурчилигини таъминлайди. Инфляция шароитида аҳоли ўзини ўзи маҳсулот билан таъминлашга мойил бўлади, чунки жамғарилган пул ўз қадрини йўқотса, жамғарилган маҳсулот ўз қадрини, сақлаб қолади ва ҳатто қимматлашув юз берганда, ортиб ҳам қолади.

Натурал истеъмолнинг кенгайиб боришига табиий ҳол деб қараш керак ва унинг аҳоли даромадига қўшган ҳиссасини адолатли баҳолаш керак. Шу билан бирга дунё амалиётида аҳоли даромади аниқланганда пул тушуми, натурал истеъмол ва турли имтиёзлар ҳам ҳисобга олинади.

Оила бюджети

Оила – кишиларнинг қон-қариндошлик мулк ва манфаатлар умумийлиги ва талаб эҳтиёжларни биргаликда қондиришга асосланган, мақсади ягона бўлган мажмуа, яъни микроижтимоий тузилмадир. Иқтисодий жиҳатдан қараганда оила уй хўжалиги бўлиб, микроиқтисодий тизимнинг асосий бўлаги ҳисобланади.

Кейинги йилларда оила иқтисодиётига қизиқиш ўсди. Ўзбекистонда миллий ҳисоб-китоб тизимига ўтилиши муносабати билан уй хўжалигига иқтисодиётнинг муҳим субъектларидан бири сифатида қаралмоқда. Ҳозирги шароитда уй хўжалигининг умумий даромадларини аниқлаш аҳолига манзилли ижтимоий ёрдам кўрсатиш, солиқ солиш тизимини оқилона ташкил этишда муҳим аҳамият касб этади. Уй хўжалиги бирга яшаётган ва умумий бюджетга эга бўлган бир ёки бир неча шахс томонидан олиб борилади. Одатда уй хўжалиги аъзолари бир оилани ташкил

қилади, аммо баъзи ҳолатларда уй хўжалигини бир неча оилалар биргаликда юритиши мумкин.

„Уй хўжалиги” атамасини турлича ифодалаш мумкин бўлиб, улардан **биринчиси** оилани статистик жихатдан чегарасини белгилаш, **иккинчиси** эса анъанавий уй ишлари бўлган болаларга қараш, овқат тайёрлаш, кир ювиш, уй тозалаш, оддий таъмирлаш ишлари ва шу каби ишлар йиғиндисининг умумий миқдори ва ниҳоят оиланинг даромадлари ва харажатларининг таърифларини ўз ичига олувчи кенг мазмундаги статистик ижтимоий-иқтисодий тушунчадир.

Уй хўжалигининг оила даромади шаклланиши нуқтаи назаридан қуйидаги **функциялари** муҳим: 1) меҳнат – ишлаб чиқариш функцияси; 2) иқтисодий номехнат функциялар (уй хўжалиги умумий даромадининг асосий манбаи)

Оиланинг яшаш минимуми бюджети оиланинг таркиби ва катта-кичиклигига қараб аниқланиши мумкин. Таъкидлаш лозимки, яшаш минимуми кенг қамровли тузилган эмас, унда фақат физиологик минимумни таъминловчи меъёрдан фойдаланилган ва тамаки маҳсулотлари, тансиқ таомлар, маданий эҳтиёжлар ҳисобга киритилмаган, ноозиқ-овқат товарлари, хизматлар, солиқлар эса тўлалигича ҳисобга олинмаган. Яшаш минимумидан фарқли ўлароқ, минимал истеъмол бюджети ана шу харажатларни тўла ҳисобга олади. Минимал истеъмол бюджети ва яшаш минимуми бюджети билан бирга рационал истеъмол бюджети ҳам ҳисобланади, унинг ёрдамида илмий асосланган рационал меъёрларга мувофиқ эҳтиёжларни қондириш учун зарур бўлган

даромаднинг таркиби ва миқдори аниқланади. Рационал бюджет ва истеъмолнинг рационал меъёри инсоннинг оқилона эҳтиёжларини тўла қондириш тамойили асосига қурилади. Истеъмолнинг реал меъёрига мувофиқ бўлган аҳоли жон бошига тўғри келадиган истеъмол даражасига етиш мамлакат миқёсида ўрта табакани шакллантириш вазифасининг ҳал этилишини тақозо этади.

Барча аҳоли учун истеъмолни рационал даражага етказиш жараёнини 2 босқичга ажратиш мумкин: **биринчиси** – рационал бюджетга мос келувчи даромад ва истеъмолнинг ўртача даражасига етиш; **иккинчиси** – жамиятни ҳар бир аъзосининг рационал истеъмолини таъминлаш. Бу икки босқични фарқлаш иқтисодий мазмунга эга. У даромадлар ва истеъмолнинг баъзи элементлари ҳаракати тенденциясидаги туб ўзгаришлар ва истеъмол структурасининг ўзгариши билан боғлиқ. Аммо рационал истеъмол бюджетининг моҳиятини мутлақлаштириб бўлмайди. У прогнозлашнинг дастлабки бандини ташкил этади холос. Рационал истеъмол ва таъминот меъёрлари шундай воситаки, улар ёрдамида халқ фаровонлигини оширишнинг устувор йўналишларини миқдор ва сифат жиҳатдан ифодалаш, ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш, турмуш даражаси (сифати) концепциясини ишлаб чиқиш мумкин бўлади.

Истеъмол бюджетлари турли товарлар ва хизматларнинг маълум тўплами асосида тузилади. Истеъмол тўплами турли истеъмол бюджети учун белгиланиб товарлар ва хизматлар таркиби билан ҳам, уларнинг ҳажми билан ҳам фарқланади. **Минимал истеъмол бюджетини** ҳисоблашда бир қатор товарлар (хизматлар)

ҳисобга олинади ва минимал истеъмол меъёри яшаш минимумига нисбатан анча юқори (масалан, гўшт маҳсулотлари бўйича – икки баравар ортиқ) бўлади.

Истеъмол савати – бу инсоннинг саломатлигини сақлаш ва унинг ҳаёт фаолиятини таъминлаш учун зарур бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари, ноозиқ-овқат товарлари ва хизматларнинг минимал тўпламидир. Аслида, истеъмол савати озиқ-овқат, ноозиқ-овқат, хизматларни ўз ичига олади. Истеъмол савати камида 5 йилда бир марта услубий тавсиялар асосида аниқлаштирилади. Истеъмол саватида озиқ-овқат қисми муҳим ўрин тутди.

II-боб. Қишлоқ хўжалигида ходимларни рағбатлаштириш

тизимлари. 2.1. Рағбатлантришнинг асосий турлари.

2.3. Мукофотлаш тизимларининг самарадорлигини аниқлаш услубиёти.

Иш ҳақи тушунчасининг моҳиятини кўриб чиққанда шуни назарда тутиш керакки, бу тушунча ёлланиб ишлаётган ва ўз меҳнатига олдиндан белгиланган миқдорда иш ҳақи оладиган шахсларга нисбатан ишлатилади.

Иш ҳақи ёлланма ходим даромадининг элементи, унга тегишли ишчи кучига бўлган мулкчилик ҳуқуқини иқтисодий

жиҳатдан рўёбга чиқариш шаклидир. Шу билан бирга иш берувчи учун ёлланма ходимлар меҳнатига тўланадиган ҳақ ишлаб чиқариш харажатларининг элементларидан бири ҳисобланади, иш берувчи меҳнат ресурсларидан ишлаб чиқариш омилларидан бири сифатида фойдаланиш учун уни харид қилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида иш ҳақи ҳажмига бир қатор бозор омиллари ва бозордан ташқари омиллар таъсир кўрсатади, бунинг натижасида меҳнатга ҳақ тўлашнинг муайян даражаси вужудга келади. Бу омилларни ва уларнинг иш ҳақига таъсир кўрсатиш хусусиятини кўриб чиқишдан олдин ходимнинг иш ҳақидаги элементларни аниқ белгилаб чиқиш, қандай элементлар бозор конъюктураси таъсирига кўпроқ ёки озроқ даражада дуч келишини аниқлаб олиш зарур.

Бозор муносабатларига ўтилиши шароитида меҳнатга ҳақ тўлаш соҳасида янги тамойиллар пайдо бўлади, ресурслар бозори бўлган меҳнат бозори шаклланади. Унинг субъектлари сифатида куйидагилар майдонга чиқади: иш берувчи (якка тартибдаги тадбиркор, тадбиркорлар бирлашмаси) – у муайян сифат хоссаларига эга бўлган маълум миқдордаги меҳнат ресурсига талабни билдиради; ёлланма ходимлар – улар меҳнат ресурсининг эгалари бўлиб, уларнинг миқдори ва касб-малака хусусиятлари меҳнат бозоридаги таклифни вужудга келтидади.

Меҳнат бозоридаги кесишув объекти сифатида муайян шароитда маълум вақт мобайнида муайян сифатга эга бўлган меҳнат ресурси бирлигидан фойдаланиш ҳуқуқи вужудга келади.

Меҳнат бирлигининг бозор баҳоси – бу иш ҳақи миқдори (ставкаси) бўлиб, у шартномада белгилаб қўйилади ва муайян вақт бирлиги ичида бажариладиган ва муайян касб-малака хусусиятларига эга бўлган меҳнатга тўланадиган ҳақ даражасини белгилаб беради. Мутахассиснинг фикрича, ходим иш ҳақи ставкаси унинг иш кучининг қиймати билан белгиланади, яъни ҳаётий воситалар, истеъмол товарлари ва хизматлар йиғиндисини қиймати билан белгиланади, бу нарсалар муайян сифатга эга бўлган иш кучини нормал тақрор ҳосил қилиш учун зарурдир. Бироқ ҳозирги вақтга келиб бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда иш ҳақининг ставкаси *одатда тақрор ишлаб чиқариш минимумидан ортиқ бўлиб*, асосан, мазкур ижтимоий гуруҳнинг қарор топган истеъмол даражасига, тармоқда муайян сифатга эга бўлган меҳнатга тўланадиган ҳақнинг эришилган даражасига боғлиқ равишда шаклланади. Бундан ташқари иш ҳақи ставкаси доирасида баъзан „бараварлаштирувчи фарқ“ни ажратиш мумкин, булар ходимга иш ўрнининг жозибадорлиги даражасидаги фарқнинг ўрнини қоплаш учун тўланади.

Шундай қилиб, иш ҳақининг *асосий элементи* – унинг ставкасидир. Бироқ у ходимларнинг қобилиятларидаги ўзига хос тафовутларни, уларнинг жисмоний кучи ва чидамлилигидаги, тез акс-садо беришидаги, тиришқоқлигидаги меҳнат натижаларига таъсир қилувчи шу каби хусусиятларни ҳисобга олмайди. Шу сабабли иш ҳақининг тузилишидаги яна бир элементни – меҳнат фаолиятининг алоҳида натижаларидаги фарқларни (мукофотларни, устама ҳақни, ишбай қўшимча ҳақни ва шу кабиларни) акс

эттирувчи ўзгарувчан қисмни ажратиб кўрсатиши зарур. Бундан ташқари, даромадларнинг ҳар хил турлари мавжуд бўлиб, уларни ходим мазкур ташкилотда ишлаётганлиги учун олади (моддий ёрдам, овқат ҳақи, йўлланмалар ва даволаниш ҳақи, қимматбаҳо совғалар, қўшимча тиббий ва пенсия суғуртаси ва шу кабилар). Умуман олганда, иш ҳақини ва даромадларнинг мазкур турларини ходимнинг шу корхонадаги меҳнат даромади деб караш мумкин.

Ёлланма ходим учун иш ҳақи унинг даромадлари манбаи ҳисобланади. Хўш, у қандай килиб ўзига тегишли бўлган меҳнат ресурсидан олинadиган даромадини кўпайтириши мумкин? Бунинг вариантларидан бири – *сотиладиган ресурс миқдорини кўпайтиришидир*. Лекин бундай имконият чекланган. Алоҳида олинган шахсга нисбатан меҳнат ресурсининг сотиладиган миқдорини кўпайтириш нимани билдиради? Ҳақиқатда бу ишлаб бериладиган вақтни, ташқи ёки ички ўриндошлик тарзида бажариладиган ишларни кўпайтириш, ёки меҳнат унумдорлигини ошириш, бунинг учун қўшимча юмушларни бажариш, турдош касбларда ишлаш, хизмат кўрсатиш доирасини кенгайтиришни билдиради. Бунда ҳар иккала вариант тезда тамом бўлади: биринчиси суткадаги соатлар сонини ва дам олиш вақтини, иккинчиси, ишнинг суръати ва жиддийлигини кўрсатувчи табиий физиологик чегаралар билан кифояланади. Бунинг устига, бошқа ресурсларга қараганда меҳнат ресурси яна бир ўзига хос хусусиятга эга: ҳатто ундан фодаланилмаган тақдирда ҳам (инсон мутлақо ишламаса ҳам) у инсоннинг қариши туфайли табиий меҳнат қобилиятининг пасайиши сабабли қисқариб боради.

Меҳнат ресурсини сотишдан олинадиган даромадни кўпайтиришнинг яна бир варианты – *таклиф этиладиган ресурс сифатини ошириш* (маҳоратни, малакани ошириш, қўшимча ўқитиш)дир. Бироқ бу имконият ҳам чекланган, чунки у қўшимча вақт ва маблағ сарфлашни („инсон капитали”га инвестицияларни) талаб қилади. Бундан ташқари, таълимнинг бошланғич даражаси, қобилият, бўш вақтнинг йўқлиги ва шу қабилар ҳам чекловчи омиллар бўлиб хизмат қилади.

Демак, ўз меҳнат ресурсидан олинадиган даромадни кўпайтириш манбаи ресурс нархини – иш ҳақи ставкасини оширишдир. Унинг пастки чегараси ёлланма ходимнинг иқтисодий манфаатлари билан белгиланади. Ўз навбатида иш берувчи ишлаб чиқаришнинг умумий харажатлари, шу жумладан ишлатиладиган ресурсларнинг нархини янада пастроқ қилиб белгилашдан манфаатдордир. Унинг иқтисодий манфаати – меҳнатга сарфланадиган харажатларнинг қисқариши – иш ҳақи ставкасининг юқори чегарасини белгилаб беради ёки тўхтатиб туради. Меҳнат бозори субъектларининг иқтисодий манфаатлари мувозанатини ҳисобга олган ҳолда талаб ва таклиф нисбатларининг таъсири остида мазкур сифатга эга бўлган меҳнат бирлигининг бозор нархи вужудга келади.

Иш ҳақи ставкасига ва меҳнат бозорининг конъюнктурасига таъсир килувчи *бозор омиллари* орасида қуйидагиларни ажратиш кўрсатиш мумкин.

1. Мазкур меҳнатдан фойдаланган ҳолда ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматлар бозорида талаб ва таклифнинг ўзгариши.

Товарлар ва хизматлар бозорида талабнинг пасайиши (улар нархининг ортиши, истеъмолчилар даромадларининг пасайиши, истеъмол қилинадиган нарсаларнинг ўзгариши, янги товарлар билан сиқиб чиқарилиши натижасида) маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг камайишига, демак, меҳнат ресурсидан фойдаланишга бўлган талабнинг пасайишига ва ёллаш шартларининг ёмонлашувига олиб келади. Аксинча, товарлар ва хизматларга бўлган талабнинг ортиши меҳнатга бўлган талабнинг ортишига ҳамда иш ҳақи ставкасининг кўринишига олиб келиши мумкин.

2. Ресурснинг тадбиркор учун фойдалилиги (чекланган даромад ҳажмининг меҳнат омилидан фойдаланишга ва бу омилга чекланган харажатлар нисбати). Меҳнатга бўлган талабнинг кўпайиши кўп жиҳатдан тадбиркорнинг ўз корхонаси даромадининг ортишига доир экстенсив омиллардан қанчалик узоқ вақт фойдаланишига боғлиқ бўлади, яъни ишлаб чиқаришнинг бошқа омиллари, хусусан техника билан қуролланиш ўзгармай қолган шароитда қўшимча ходимларни жалб қилиш қанчалик узоқ вақт самарали бўлишига боғлиқ бўлади. Ҳар бир қўшимча ходимни (чекланган ходимни) жалб қилиш ишлаб чиқариладиган маҳсулот миқдорини бирмунча кўпайтиришга олиб келиши мумкин (чекланган меҳнат унумдорлиги – қўшимча меҳнат ресурси бирлигини жалб қилишдаги қўшимча маҳсулот миқдори). Ана шу қўшимча маҳсулотни сотиш (бозорнинг маҳсулотлар билан тўлиб кетиш натижасида нархнинг ўзгариши мумкинлигини ҳисобга олган ҳолда) тадбиркорнинг қўшимча даромад олишига олиб келади

Иш ҳақининг моҳияти унинг ижтимоий ишлаб чиқариш босқичлари бўлган маҳсулот ишлаб чиқариш, уни тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилишда бажарадиган **функциялари** (вазифалари)да намоён бўлади.

1.Такрор ҳосил қилиш функцияси. У ходимларни, шунингдек уларнинг оила аъзоларини иш кучини такрор ҳосил қилиш учун, авлодларни қайта кўпайтириш учун зарур бўладиган ҳаётий неъматлар билан таъминлашдан иборат. Унда эҳтиёжларнинг ортиб боришидан иборат иқтисодий қонун ўз ифодасини топади. Мазкур функция иш ҳақининг давлат томонидан тартибга солиниши хусусиятлари, иш ҳақининг иш кучини такрор ҳосил қилиши таъмин этадиган миқдорини қонуний даражада белгилаш билан узвий боғлиқдир.

2.Раҳбатлантирувчи функция. Унинг моҳияти ходимнинг иш ҳақи унинг кўшган меҳнат ҳиссасига, корxonанинг ишлаб чиқариш хўжалик фаолияти натижаларига боғлиқлигини белгилашдан иборат бўлиб, бунда кўрсатиб ўтилган боғлиқлик ходимни ўз меҳнати натижаларини доимий равишда яхшилаб боришга қизиқтириши лозим

3.Ўлчов-тақсимлаш функцияси. Бу функция истеъмол фондларини ёлланма ходим билан ишлаб чиқариш воситалари эгаси ўртасида тақсимлаш вақтида жонли меҳнат ўлчовини акс эттириш учун мўлжалланган. Иш ҳақи воситасида ишлаб чиқариш жараёни ҳар бир иштироқчисининг меҳнат ҳиссасига мувофиқ унинг истеъмол фондидаги алоҳида улуши аниқланади.

4.Жойлаштириш функцияси. Мазкур функциянинг ҳозирги

вақтдаги аҳамияти жиддий равишда ошиб бормоқда. Унинг моҳияти меҳнат ресурсларини минтақалар, иқтисодиёт тармоқлари ва корхоналар бўйича қулай равишда жойлаштиришдан иборатдир. Меҳнат ресурсларини жойлаштириш соҳасидаги давлат бошқаруви энг кам даражага келтирилган шароитда, меҳнат бозорининг самарали фаолият кўрсатишини шакллантириш фақат ҳар бир ёлланма ходимда ўз меҳнатини сарфлаш жойини танлашда эркинлик бўлган тақдирдагина турмуш даражасини оширишга интилиб иш топиш мақсадида уни бошқаси билан алмаштиришни тақозо қилади, бу иш эса унинг эҳтиёжларини энг кўп даражада қондириши лозим.

5. Аҳолининг тўловга қодир талабини шакллантириш функцияси. Бу функциянинг вазифаси тўловга қодир талабни мувофиқлаштиришдир, бундай талаб деганда, харидорларнинг пул маблағлари билан таъминланган эҳтиёжларининг намоён бўлиш шакли тушунилади, шунингдек истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ҳам назарда тутилади.

Тўловга қодир талаб иккита асосий омил – жамиятнинг эҳтиёжлари ва даромадлари таъсирида шаклланиши сабабли, бозор шароитида иш ҳақи ёрдамида товарни таклиф қилиш билан талаб ўртасида зарур мутаносиблик ўрнатилади.

Юқорида айтиб ўтилган функцияларни амалга ошириш учун қуйидаги энг муҳим тамойилларга риоя қилиниши зарур:

1.Ишлаб чиқариш ва меҳнат самарадорлиги ортиб борган сари реал иш ҳақининг ортиб бориши. Бу тамойил эҳтиёжларнинг ортиши объектив иқтисодий қонуннинг амал

қилиши билан боғлиқ бўлиб, мазкур қонунга мувофиқ эҳтиёжларнинг янада тўлароқ қондирилиши фақат ўз меҳнати учун кўпроқ миқдорда моддий неъматлар ва хизматларга эга бўлиш имкониятлари кенгайган шароитдагина реал бўлади. Бироқ бундай имконият ишлаб чиқариш фаолияти натижалари билан, меҳнат самарадорлиги билан боғланиши лозим. Бундай боғланишнинг йўқлиги эса, бир томондан, ишлаб топилмаган пулнинг берилишига, демак, инфляцияга, олинган номинал иш ҳақининг таъмин этилишига ва реал иш ҳақининг пасайишига олиб келиши мумкин, иккинчи томондан эса, пасайтирилган, меҳнат ҳиссасининг самарадорлигига мос келмайдиган номинал иш ҳақининг тўланишига олиб келиши мумкин. Натижада ходимларнинг ортиб бораётган эҳтиёжларини қондириш имконияти ва иш ҳақининг кўпайиш имконияти мавжуд бўлмайди.

2. Меҳнат унумдорлиги ўсишининг ўртача иш ҳақининг ўсиш суръатларидан илгариларчи суръатларини таъминлаш (ёки маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмлари суръатининг истеъмол фондлари ўсиши суръатларидан ортиб кетиши). Бу тамойилнинг мохияти – ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва унинг самарадорлигини ошириш асосида меҳнат даромадларини максимал (энг кўп) даражага етказишдан иборат. Бу тамойилга риоя қилиниши жамғариш жараёнининг, кенгайтирилган ишлаб чиқаришнинг узлуксизлигини тақозо этади ва корхонанинг ривожланиши ҳамда равнақ топишининг зарур шарти ҳисобланади. Мазкур тамойилнинг бузилиши товарлар билан таъмин этилмаган пулнинг тўланишига, унинг кадрсизланишига, мамлакат

иқтисодиётида турғунлик ҳолатларининг авж олишига олиб келади. Муайян корхона шароитида бу ишлаб чиқариш воситаларини янгилаш жараёнининг секин-аста сусайиб бориши., улардан энг истиқболларини ишлаб чиқариш ва сотиб олиш мўлжалининг йўқлиги ҳамда бунинг натижаси сифатида рақобат қилувчи фирмалар ўртасида камроқ сифатли маҳсулотга бўлган талабнинг пасайишидир.

3.Ходимнинг корхона фаолияти натижаларига қўшган меҳнат хиссасига, меҳнат мазмуни ва шароитларига, корхона жойлашган минтақага, унинг қайси тармоққа қараб иш ҳақини табақалаштириш. Мазкур тамойил ходимнинг ўз меҳнат малакасидан, маҳсулотнинг юқори сифатли бўлишини таъминлашдан моддий манфаатдорлигини кучайтириш зарурлигига асосланган. Бунда иш кучини такрор ҳосил қилиш учун зарур бўлган моддий неъматлар миқдоридаги, меҳнатнинг турли шароитларидаги, жўғрофий ва иқлим шароитларидаги тафовутлар ҳисобга олиниши лозим.

4.Тенг меҳнатга тенг иш ҳақи. Бозор шароитида бу тамойилни ишловчининг жинси, ёши, миллий мансублиги ва ҳоказоларга қараб унинг меҳнатига ҳақ тўлашда камситишга йўл қўймасликдир, корхона ёки фирма ичидаги тақсимотда адолат тамойилига риоя этилиши деб тушуниш керак. У бир хилдаги меҳнатни унга ҳақ тўлаш орқали бир хил баҳолашни назарда тутди.

5.Меҳнатга ҳақ тўлашни давлат йўли билан бошқариш (тартибга солиш) (мазкур тамойил куйироқда қараб чиқилади).

6.Мехнат бозорининг таъсирини ҳисобга олиш. Мехнат бозорида ҳам давлат ва хусусий компаниялардаги, ҳам уюшмаган сектордаги иш ҳақи кенг намоён этилган бўлиб, улардаги иш кучи касаба уюшмалари билан қамраб олинмаган ва мехнатга ҳақ тўлаш тўла-тўқис маъмурият томонидан белгиланади. Мехнат бозори – бу шундай бир соҳаки, у ерда пировард натижада мехнатнинг ҳар хил турларида баҳо бериш тартиб топади. Ҳар бир ходимнинг мехнатига тўланадиган иш ҳақи унинг мехнат бозоридаги мавқеи билан мустақкам боғлиқ бўлиб, мазкур бозордаги вазият, бундан ташқари, бандлик имкониятини ҳам белгилаб беради.

7.Мехнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларининг оддийлиги, мантиқийлиги ва қулайлиги мехнатга ҳақ тўлаш тизимларининг моҳияти ҳақида кенг хабардор бўлишни таъминлайди. Ходимда иш ҳақи ҳақида тушунарли ва батафсил ахборот мавжуд бўлгандагина у жон-дили билан берилган мехнат қилади. Ходимлар қандай ҳолатда иш ҳақининг миқдори, яъни ўз моддий фаровонликлари даражаси ошишини аниқ тасаввур қилишлари лозим.

Мехнатни нормалаш – бу илмий асосланган мехнат харажатларини ва унинг натижаларини: вақт нормалари, сони, хизмат кўрсатишнинг бошқарилиши, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг нормаланган топшириқлари нормаларини аниқлашдир. Булар бўлмаса, мехнат миқдорини, ҳар бир ходимнинг умумий натижаларга қўшган алоҳида ҳиссасини ҳисобга олиб бўлмайди. Мехнатга ҳақ тўлашни ташкил этишнинг асосий элементлари

меҳнатни нормалаш, тариф тизими, иш ҳақининг шакллари ва тизимларидир. Ҳар бир элемент қатъий белгиланган вазифасига эга.

Иш ҳақининг шакллари ва тизимлари – бу меҳнатнинг миқдор натижалари ва сифатига (унинг мураккаблиги, интенсивлиги, шарт-шароитларига) боғлиқ равишда иш ҳақини белгилаш механизмидир.

Тариф тизими турли норматив материаллар мажмуидан иборат бўлиб, улар ёрдамида корхонадаги ходимларнинг иш ҳақи даражаси уларнинг малакасига (ишларнинг мураккаблигига), меҳнат шароитларига, корхоналар ўрнашган жўғрофий жойи ва бошқа тармоқ хусусиятларига қараб белгиланади. Тариф тизимининг асосий элементларига тариф сеткалари, тариф ставкалари, тариф-малака маълумотномалари, лавозим маошлари, хизматчилар лавозимларининг тариф маълумотномалари, тариф ставкаларига устама ва кўшимча ҳақлар, иш ҳақига доир минтақавий малака коэффицентлари киради.

Тариф сеткаси – разрядлар шкаласидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирига ўз тариф коэффиценти берилган ва ҳар қандай разряднинг тариф сеткасида ишнинг мураккаблигига қараб биринчи разрядга нисбатан ишнинг неча марта мураккаблигини кўрсатиб туради. Биринчи разряднинг тариф коэффиценти бирга тенгдир. Разрядлар миқдори ва уларга тегишли тариф коэффицентларининг миқдори корхонада тузиладиган жамоа шартномасида белгиланади. Жамоа шартномаси тариф битими асосида ишлаб чиқилади ва ходимлар аҳволининг шартнома шартларига нисбатан ёмонлашувини назарда тутмаслиги лозим.

Тариф ставкаси – иш вақти бирлиги ҳисобига меҳнатга ҳақ тўлашнинг пул билан ифодаланган мутлақ миқдоридир. Биринчи разряд тариф ставкаси ва тариф ставкаси асосида шундан кейинги ҳар бир разряднинг тариф ставкаси ҳисоблаб чиқилади. Биринчи разряднинг тариф ставкаси корхонанинг жамоа шартномаси билан белгиланади ва бир томондан, унинг молиявий имкониятларига, иккинчи томондан, тармоқ битимида акс эттирилган меҳнатга ҳақ тўлаш шартларига боғлиқ бўлади. Бунда у белгиланган энг кам иш ҳақи даражасидан кам бўлмаслиги лозим. Тариф ставкаси ишчилар меҳнатига ҳақ тўлаш даражасини белгилаш учун бошланғич миқдор ҳисобланади, бунда корхонада меҳнатга ҳақ тўлашнинг қандай шакллари ва тизимлари қўлланилиши эътиборга олинмайди.

Танланган вақт бирлигига қараб тариф ставкалари соатбай, кунбай ва ойлик маошлардан иборат бўлади. Энг кўп тарқалган соатбай тариф ставкалари бўлиб, улар асосида турли қўшимча ҳақлар ҳисоблаб чиқилади. Кунлик ва ойлик ставкалар соатбай ставкаларни иш сменасидаги соатлар сонига ва ой мобайнидаги ишланган ўртача ойлик соатлар сонига кўпайтириш йўли билан ҳисоблаб чиқилади.

Тариф-малака маълумотномалари норматив ҳужжатлардан иборат бўлиб, улар ёрдамида иш разряди ва ишчининг разряди белгиланади. Уларда ҳар бир мутахассисликдаги ҳар бир разряд ишчиси назарий ва амалий жиҳатдан билиши лозим бўлган ахборот мавжуд бўлади. Мазкур маълумотномалар уч бўлимдан: „Ишларнинг таъриф-тавсифи“, „Билиш керак“ ва „Ишларга доир мисоллар“дан ташкил топади. Тариф-малака маълумотномалари

тавсиявий хусусиятга эга бўлиб, фақат улардан фойдаланувчи корхона учунгина норматив ҳужжат ҳисобланади. Малака разряди ишчига одатда цех ёки корхона малака комиссияси томонидан берилади.

Меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этиш соҳасидаги анъанавий ёндашувлардан фойдаланувчи корхоналар ишчилар иш ҳақининг миқдорини белгилаш учун тариф сеткалари, тариф ставкалари ва тариф-малака маълумотномаларидан фойдаланадилар. Бундай корхоналарда бошқарув меҳнати ходимлари ҳисобланувчи хизматчилар учун штат-маош тизими татбиқ этилади. Унинг ўзига хос хусусияти штат жадвалининг тузилишидан иборат бўлиб, унда муайян корхонада мавжуд бўлган лавозимлар рўйхати, ҳар бир лавозим бўйича ходимлар сони ва ойлик миқдори кўрсатилади.

Корхонанинг аттестация (шаҳодат бериш) комиссияси лавозимларнинг малака маълумотномаларидан фойдаланиш асосида аттестация жараёнида хизматчиларга малака тоифаларини беради. Хизматчилар лавозимларининг малака маълумотномаси алоҳида тавсифлардан ташкил топади. Ҳар бир малака тавсифи уч бўлимдан иборат. „Лавозим вазифалари“, „Билиш керак“, „Малака талаблари“. Тариф-малака маълумотномаси сингари, хизматчилар лавозимларининг малака маълумотномаси тавсиявий хусусиятга эга бўлиб, корхоналар улардан ихтиёрий равишда фойдаланишлари, унинг бўлимларига тузатишлар ва ўзгаришлар киритишлари мумкин. Хизматчиларни аттестациядан ўтказиб туриш даврийлигини корхона раҳбариятининг ўзи белгилайди.

Кўпгина корхоналар ҳозирги вақтда анъанавий тариф тизими элементлари асосида меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этишнинг янги, янада самаралироқ усуллари излаш йўлидан бормокдалар. Бу ижобий ҳодиса бўлиб, корхоналарга ўзлари қараб чиқадиган масалаларни ҳал қилишда мустақиллик беришнинг натижасидир. Корхонада ишловчи барча ходимларнинг меҳнатига ҳақ тўлашни ташкил этиш учун умумий тариф сеткасида фойдаланиш кенг татбиқ этилмоқда. Тариф сеткадаги разрядларнинг энг кўп миқдори ва уларга мос келувчи тариф коэффициенти муайян корхонада ихтиёрий равишда белгиланиши мумкин ва албатта жамоа шартномасида мустаҳкамлаб қўйилиши лозим.

